

Ємельянов В'ячеслав Павлович –
головний науковий співробітник Інституту
вивчення проблем злочинності Академії
правових наук України, доктор юридичних
наук, професор

Дискусійні питання щодо визначення об'єкту злочину у кримінально-правовій науці

У статті розглянуто дискусійні питання, що існують у кримінально-правовій науці відносно об'єкту злочинів, у тому числі організованих. Піддано критиці концепцію об'єкту злочинів як сукупності суспільних відносин.

Вчення про об'єкт злочину – це наріжний камінь вітчизняної кримінально-правової науки, проте, як не парадоксально, саме з приводу цього питання найменшу єдність поглядів виявляють його дослідники. Безумовно, всі згодні, що об'єкт злочину – це те, на що посягає злочинне діяння, чому воно заподіює або може заподіяти шкоду. Але на цьому всяка єдність і закінчується. Питання ж про те, чому саме злочинне діяння заподіює або може заподіяти шкоду, є одним із самих спірних у науці. Сьогодні у вітчизняній науці кримінального права існує два діаметрально протилежні концептуальні підходи до проблеми об'єкта. Одна концепція об'єктом злочинів визначає сукупність суспільних відносин, інша – блага, цінності та інші сфери життєдіяльності людей. Обидві концепції мають своє історичне коріння та сучасних послідовників.

Визнання суспільних відносин об'єктом злочинних посягань донедавна рахувалося в нашій науці єдиною точкою зору [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Вперше цю концепцію як “штучну конструкцію” з “яскраво вираженим ідеологічним підходом” до поняття об'єкту злочину піддав різкій критиці С.Б. Гавриш [7, с. 25 – 65]. На його думку, з позиції теорії об'єкта як суспільного відношення впливає, що кримінальне право “охороняє не матеріальні цінності і блага, життя, здоров'я, довкілля та ін., а навпаки, деяку форму їхнього прояву, ті чи інші зв'язки між суб'єктами відносин” [7, с. 28], тоді як насправді охоронюваним об'єктом є “правове благо” як “визначена цінність” [7, с. 64 – 65]. “Суспільні відносини, – відзначає С.Б. Гавриш, – є категорія абстрактна... За своєю природою, як і всяка уявна модель, вони нематеріальні і безтілесні і носять лише, як вдало зауважує В.М. Кудрявцев, “характер інформаційного зв'язку”. Отже не можна заподіяти шкоду тому, чого в реальному житті не існує. Яким би чином, використовуючи будь-які аргументи, не доводилася теза, що злочином заподіюється шкода суспільним відносинам, у реальній дійсності нічого подібного не відбувається і відбутися не може. Можуть бути знищені матеріальні предмети, з приводу яких відбуваються злочини, зникнути явища, що стали приводом для останніх, суспільні зв'язки залишаться незмінними або нашою ж свідомістю будуть видозмінені, але не більше” [8, с. 9 – 10].

Визнання об'єктом злочину не суспільних відносин, а охоронюваних законом цінностей, інтересів, благ, проти яких спрямоване злочинне діяння і яким воно заподіює або може заподіяти шкоду, з'явилося й у підручниках з кримінального права (Загальна частина), підготовлених київськими вченими [9, с. 123 – 132] і вченими Московського університету [10, с. 207 – 210].

З самого початку існування концепції об'єкту злочину як суспільних відносин єдність думок серед її прихильників спостерігається лише в частині проголошення загального постулату. “Проте, – відзначає В.К. Глистін, – загальний постулат не заважає по-різному характеризувати структуру суспільних відносин, а при

визначенні безпосереднього об'єкта злочину суспільні відносини починають “зникати”, підмінюватися частіше усього “інтересами” [4, с. 84].

Основоположник теорії об'єкта як суспільних відносин А.А. Піонтковський стверджував, що безпосередній об'єкт “може бути суспільними відносинами, але в більшості випадків ними не є” [3, с. 142]. А.Н. Трайнін, відмічаючи, що “об'єктом посягання в його конкретному життєвому втіленні можуть бути як матеріальні, так і нематеріальні цінності – політичні, моральні, культурну та інші”, тут же застерігає, що “у марксистському розумінні об'єктом усякого посягання є суспільні відносини, встановлені в інтересах пануючого класу” [11, с. 123].

У цілому в кримінально-правовій науці склалася така ситуація, що суспільні відносини як універсальний об'єкт злочину одержали постійну “прописку” лише в дослідженнях із Загальної частини кримінального права. Що ж стосується досліджень у сфері Особливої частини кримінального права, то в них, як правило, або робляться “чергові” нагадування про суспільні відносини, а потім впливає розгляд по суті дійсного безпосереднього об'єкта злочину, або взагалі ставиться знак рівності між суспільними відносинами і конкретними благами та цінностями як об'єктами злочинів, а суспільні відносини згадуються як якийсь “вторинний” об'єкт. Так, П.В. Замосковцев, досліджуючи питання кримінальної відповідальності за посягання на управлінську діяльність працівників міліції і народних дружинників, зазначає, що “об'єкт даних злочинів визначається ... як порядок управління, сукупність суспільних відносин, що забезпечують порядок управління” [12, с. 4], а В.В. Мальцев стверджує, що об'єктом тероризму виступає “суспільна безпека (відносини, що забезпечують безпеку невизначено великі кількості членів суспільства)” [13, с. 106]. Але якщо порядок управління і безпека, як об'єкти злочину, нічим не відрізняються від суспільних відносин щодо їх забезпечення, то для чого потрібні тут ці “реверанси” на адресу суспільних відносин? Між тим, найчастіше при розгляді конкретних складів злочинів про суспільні відносини часом взагалі нічого не говориться, а просто досліджується безпосередній об'єкт: життя, здоров'я, діяльність, система, умови і т. д. Причому останнє найбільш характерно для навчальної літератури і науково-практичних коментарів до кримінальних кодексів, до того ж для всього періоду існування постулату, що розглядається.

Зокрема, у виданому в 1939 році підручнику з Особливої частини кримінального права (автори А.А. Піонтковський, О.А. Герцензон, А.Н. Трайнін, М.Д. Дурманов, М.М. Ісаєв та інші видатні вчені) взагалі немає жодної згадки про суспільні відносини як об'єкт злочинів, навпаки, у якості об'єктів злочинних посягань зазначаються конкретні реалії дійсності: диктатура робітничого класу, робітничий клас і революційний рух, порядок управління, життя, здоров'я, майно і т. д. [14].

Навіть сьогодні найактивніші прихильники такого постулату нерідко “забувають” про нього при розгляді об'єктів конкретних злочинів. Так, у підручнику з Особливої частини кримінального права України, підготовленого вченими Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, у загальній кількості вказівок на об'єкт злочину згадки про суспільні відносини відсутні більш ніж у 45 % випадків [15], а в Особливій частині підручника “Кримінальне право України”, підготовленого вченими Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, у загальній кількості вказівок на об'єкт злочину лише приблизно в 15 % випадків згадується про суспільні відносини [16].

І це цілком природно, оскільки згадка про суспільні відносини при розгляді об'єктів конкретних злочинів ніякого додаткового змістового навантаження не несе, а лише захаращує фразу зайвими словами. Справді, навіщо об'єктом злочину називати “суспільні відносини з забезпечення чого-небудь”, коли в дійсності таким виступає “сфера чого-небудь” або “щось”.

Сьогодні із зникненням ідеологічної основи у вигляді інтересів пануючого класу відпала й необхідність в існуванні штучно створеного постулату, і, як би

підводячи ризику під періодом панування у вітчизняній кримінально-правовій науці концепції суспільних відносин як об'єкта злочинів, Г.П. Новосьолов цілком точно констатує: “Прямуючи в напрямі не від часткового до загального, а від загального до часткового і фактично “запрограмувавши” себе на необхідність розуміння суспільних відносин як об'єкта кожного злочину, радянська кримінально-правова наука за весь період свого існування так і не змогла створити теорії, спроможної усунути розбіжність між тим загальним розумінням об'єкта, що декларується, і його характеристикою стосовно конкретних складів злочину. Не тільки колись, але і тепер прихильниками точки зору, що критикується, в межах Особливої частини як об'єкт злочину розглядаються особа, здоров'я, честь, гідність, конституційні права і свободи, громадська безпека, конституційні основи, мир і безпека людства і т. п. – те, що ніяк не може бути назване суспільними відносинами як такими. Останнім часом у роботах поняття об'єкту злочину нерідко пов'язується не тільки з правовими благами, охоронюваними законом інтересами, суб'єктивними правами і т. п., але і з такими суспільними відносинами, які або щось регулюють (участь у підприємницькій діяльності, ринок цінних паперів, зовнішньоекономічну діяльність і т. д.), щось забезпечують (нормальне функціонування особистості, статеву недоторканість, часткову свободу особи ... і т. ін.), або десь укладаються (скажімо, у сфері державного регулювання оподатковування, у сфері споживчого ринку). Подібного роду трактування “безпосереднього” об'єкту злочину породило конструкції, які, хоча формально і не вступають в очевидне протиріччя з вихідною тезою, явно мають “наліт” штучності і схоластичності і, саме головне, нічого не дають для практики застосування кримінально-правових норм” [17, с. 23 – 24].

До речі, що стосується кримінально-правових норм, то ніколи, в жодному Кримінальному кодексі тієї чи іншої країни (навіть соціалістичної) суспільні відносини не називалися і не називаються об'єктом кримінально-правової охорони, більше того, у жодному Кримінальному кодексі жодної держави у світі жодна глава, жодний розділ Особливої частини не називається, починаючи зі слів “Злочини проти суспільних відносин...”, а прямо вказується в назвах глав (розділів) на конкретні сфери буття, що охороняються від злочинних посягань. Та й у Загальній частині, наприклад, у ст. 1 КК України прямо вказується, що завданням чинного кодексу є охорона прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Тобто, у кримінальному законодавстві прямо вказується на охорону конкретних реалій дійсності, а не суспільних відносин у будь-якій сфері або таких, що створюються з якогось приводу.

З іншого боку, визнання в якості об'єкта злочину суспільних відносин суперечить одному з основних принципів кримінального права – принципу відповідальності особи лише за наявності вини (принципу суб'єктивного ставлення у провину), оскільки в реальній дійсності ніхто з осіб, які вчинили злочин, просто не в змозі усвідомлювати об'єкт вчиненого нею злочину у вигляді тої найскладнішої ієрархії елементів суспільних відносин, як це подано прихильниками відомого постулату, а саме: “1) суб'єкти (носії) відносин; 2) предмет, із приводу якого існують відносини; 3) соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність) як зміст відносин” [18, с. 102]. Поставити все це в вину особі, яка вчинила злочин, означає здійснити об'єктивне ставлення у провину, що не відповідає сучасному кримінальному праву, та й технічно таке не можливо здійснити в слідчо-судовій практиці. А коли неможливо вважати винним у посяганні на об'єкт у даному вигляді, то який тоді сенс у тому, щоб представляти об'єкт злочину у вигляді суспільних відносин?

Таким чином, визнання об'єктом злочину суспільних відносин з позиції науки вважаємо не достатньо обґрунтованим, з позиції законодавства – нічим не підтвердженим, а з позиції практики боротьби зі злочинністю – недоцільним.

Але що ж тоді є безпосереднім об'єктом злочину? Ще С.В. Познишев звертав увагу, що "об'єктом злочину може вважатися лише те, що служить, так би мовити, мішенню для злочинця, знищується, видозмінюється так чи інакше, словом, страждає від діяння злочинця" [19, с. 53]. Але чи можуть страждати від конкретного злочинного діяння суспільні відносини? Як показали самі прихильники цієї концепції, якщо і страждають якимось суспільні відносини, то, так би мовити, "рикошетом", у вторинному порядку, "заодно" із дійсним безпосереднім об'єктом, тобто фактично заподіяння шкоди суспільним відносинам відбувається не в реальній дійсності, а в уяві дослідників, оскільки самі суспільні відносини є науковою абстракцією. Це не можуть заперечити і самі прихильники аналізованої концепції. Так, Б.С. Никифоров, визнаючи загальним об'єктом злочинів суспільні відносини, у той же час вказує, що "таке теоретично правильне розуміння і визначення об'єкта однак являє собою змістовну абстракцію" [2, с. 113]. Але якщо суспільні відносини є категорія абстрактна, то за своєю природою, як і всяка уявна модель, вони нематеріальні і безтілесні, а тому заподіяти реальної шкоди їм неможливо. Реальну шкоду можна заподіяти лише "визначеній конкретній категорії, втіленій в реаліях навколишнього світу" [7, с. 60], у зв'язку з чим для формулювання концепції об'єкту злочинів, як доводить С.Б. Гавриш, "найбільш повно відповідає формула "об'єкт – правове благо", що вдало об'єднує у собі, з одного боку, вказівки на специфіку кримінального права (кримінальна відповідальність настає лише за посягання на охоронювані кримінальним законом блага), а з іншого боку, – вказівки на реальне благо як на охоронювану цінність" [8, с. 15].

При всій реальності і конкретності теорії об'єкту злочину як правового блага, усе ж не уявляється можливим розцінити її як універсальну, в яку беззастережно "вписуються" всі, без винятку, охоронювані кримінальним правом об'єкти, тому що саме поняття "благо" теж далеко не безмежне, і в енциклопедичних словниках воно визначається в такий спосіб.

У Новому тлумачному словнику української мови категорія "благо" визначається так: "Благо – 1. Добро, щастя. 2. Достатки, вигоди, дари природи і т. ін.; все те, чого потребує людина в житті. 3. Добре" [20, с. 153 – 154].

У Радянському енциклопедичному словнику – "Благо (філософ.) – то, що містить у собі певний позитивний зміст. З кінця 19 ст. поняття Б. витісняється поняттям цінності" [21, с. 144].

У Філософському енциклопедичному словнику – "Благо в етиці і філософії, те, що містить у собі певний позитивний зміст. Надалі поняття Б. поступово втрачає своє значення і з середини 19 ст. витісняється поняттям цінність. У більш вузькому, власне етичному змісті слова поняття Б. синонімічне поняттю добра" [22, с. 55].

Тобто благо – це те, що задовольняє потреби, є цінним і асоціюється з добром. Але чи всі охоронювані кримінальним законом реалії можуть бути охоплені такою формулою? У цьому зв'язку уявляється вартим уваги таке висловлення С.В. Познишева: "Злочин насамперед є посягання. ... Посягання, щоб стати злочином, повинно бути спрямоване на якийсь об'єкт, що охороняється кримінальним законом як благо, що того заслуговує. Те, що законодавець вважає благом, може бути зовсім не благом або складає благо лише однієї групи громадян, а для інших є злом, і з погляду загальнодержавних інтересів не могло б бути виправдане. Але все-таки, поки існують кримінальні закони, що його охороняють, посягання на нього буде злочином" [23, с. 101].

Очевидно, благом можна вважати лише те, що є безспірною цінністю в загальному розумінні, що ніким не ставиться під сумнів як щось позитивне і корисне.

Не викликає сумніву віднесення до категорії "благо" таких реалій дійсності, як життя, здоров'я, свобода, гідність, безпека людини, її майновий стан і соціальний статус. У той же час уявляється далеко небездоганним віднесення до категорії "благо", наприклад, діяльності тюремної системи, посягання на яку переслідуються в

кримінальному порядку. Це змушений атрибут державної влади, що навряд чи можна назвати благом для людини і людства. Фашистський та інший тоталітарний політичний режим зводиться в ранг блага його натхненниками і сприймається як таке одною частиною населення країни, але не сприймається як благо іншою частиною населення країни і всіма демократичними державами, а навпроти, розцінюється як зло, що повинно бути знищене. Але поки цей режим існує, він буде охоронятися кримінальним законодавством даної держави, незважаючи на те, що весь інший світ назвав цю державу “імперією зла”. Не можна скидати з рахунків і ті ситуації, коли кримінальне законодавство продовжує охороняти ті категорії й умови дійсності, що давно вже не відповідають уявленням про благо, служать лише гальмом у суспільному розвитку і потребують якнайшвидшої зміни і декриміналізації. Таким чином, категорією “благо” неможливо охопити всіх реалій дійсності, що охороняються кримінальним правом і виступають як безпосередній об’єкт злочинних посягань. Зокрема, Б.С. Утевський під об’єктом злочину розумів “той інтерес, ті суспільні відносини, ті блага, що охороняються кримінальним законом” [24, с. 292]. Тобто, на думку Б.С. Утевського, коло об’єктів злочинних посягань не вичерпується благами, проте навряд чи вірним буде до безпосередніх об’єктів конкретного злочину додавати суспільні відносини й інтереси.

Як було зазначено вище, суспільні відносини, як наукова абстракція, не можуть реально понести збитку від злочинного діяння. Питання про те, чи можуть бути інтереси безпосереднім об’єктом злочинного посягання, очевидно, теж повинно вирішуватися за допомогою з’ясування поняття категорії “інтерес”.

Філософський енциклопедичний словник, даючи поняття соціального інтересу, вказує, що це “реальна причина соціальних дій, подій, здійснень, яка стоїть за безпосередніми спонуканнями – мотивами, помислами, ідеями і т. д. – індивідів, які беруть участь у цих діях, соціальних груп, класів” [22, с. 213].

Радянський енциклопедичний словник визначає інтерес у такий спосіб: “Інтерес – (від лат. interest – має значення, важливо), 1) реальна причина соціальних дій, що лежить в основі безпосередніх спонукань – мотивів, ідей і т. ін. – індивідів, які беруть у них участь, соціальних груп, класів; 2) (психол.) відношення особистості до предмету як до чогось для неї цінного, привабливого” [21, с. 495].

Тобто інтерес – це не саме явище, дія, подія, а лише причина, психологічна підстава таких, відношення до них і поза зв’язком із ними існувати не може, тому посягнути безпосередньо на інтерес неможливо, у дійсності посягання відбувається на ті реалії, в яких є чиясь зацікавленість. Таким чином, інтерес може бути порушений не прямо і безпосередньо, а побічно й опосередковано в результаті посягання на конкретні субстанції реальної дійсності. Причому, якщо відповідно до визначення, що подане у Філософському енциклопедичному словнику, інтерес стоїть “за безпосередніми спонуканнями – мотивами, помислами, ідеями”, то за Радянським енциклопедичним словником він є причиною, що “лежить в основі” безпосередніх спонукань, тобто не тільки знаходиться поза самою подією, але ще і відділений від неї проміжною ланкою у вигляді мотивів, ідей і т. п.

Але якщо суспільні відносини й інтереси не можуть бути безпосередніми об’єктами реальних злочинів, а категорією “благо” охопити всі об’єкти неможливо, то, природно, виникає необхідність у встановленні узагальнюючої категорії. І цією категорією, як уявляється, може бути сама людина з її особистими благами, середовищем проживання, створеними нею суспільними установками і правовими нормами. “Об’єктом злочину, – підкреслював О.Ф. Кистяковський, – може бути, взагалі кажучи, тільки людина з усіма правами, установками, що нею, як істотою суспільною, створюються. Тому, крім життя, здоров’я, свободи, честі, як більш-менш основних об’єктів злочину, так би мовити, створених самою природою, такими є також речі, тварини, навіть відомий лад думок” [25, с. 280]. Сучасний дослідник Г.П. Новосьолов, базуючись на тому, що від злочину завжди страждають люди, робить висновок, що об’єктом кожного злочину виступають люди – індивіди або їх

малі чи великі групи (об'єднання), або в цілому суспільство (соціум)” [17, с. 53–64]. Це, в цілому вірне уявлення про об'єкт злочину потребує деякого уточнення, оскільки не всякий злочин посягає безпосередньо на людину, він може заподіяти їй шкоду опосередковано, за допомогою впливу на умови її життя і середовище проживання. Вчиняючи злочин, винна особа безпосередньо посягає не лише на людей, але і на ті чи інші різновиди, аспекти, прояви життя, діяльності людини, колективів, суспільства, їхню безпеку, умови існування і функціонування, тобто на охоронювані кримінальним законом конкретні сфери життєдіяльності людей, які і виступають у якості безпосередніх об'єктів злочинів як реальних явищ дійсності. Об'єктами злочинного посягання можуть бути життя, здоров'я, гідність особи, довкілля, громадські та державні установи, їхня діяльність, умови функціонування і т. д., загалом, те, що існує в реальній дійсності, конкретно відчутно, і чому може бути заподіяний матеріальний збиток, який піддається достовірному визначенню й оцінці, і те, що взяте під охорону кримінального закону, незалежно від того, яке до цього відношення тих або інших прошарків населення. Таке розуміння об'єкту неодноразово висловлювалися автором цієї статті у відповідних його публікаціях [26, с. 206–222; 27, с. 160–178; 28, с. 61–67; 29, с. 7–11] і, думається, воно має не тільки наукову, але й офіційну державну основу.

Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена Постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. № 3/97-ВР, у розділі II “Національні інтереси України” вказує: “Національні інтереси України відображають фундаментальні цінності і прагнення українського народу, його потреби у гідних умовах життєдіяльності (виділено нами – В. Є.), а також цивілізовані шляхи їх створення та засоби задоволення”, а розділ III “Загрози національній безпеці України” починається зі слів: “Основні можливі загрози національній безпеці України в найбільш важливих сферах життєдіяльності” [30].

Прямо вказується на такий об'єкт злочинів, як сфери життєдіяльності людей і в самому кримінальному законодавстві. Так, в Особливій частині КК України мають місце розділи з такими назвами: Розділ VII. “Злочини у сфері господарської діяльності”, Розділ XIII. “Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення”, Розділ XIV. “Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації”, Розділ XVI. “Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку”, Розділ XVII. “Злочини у сфері службової діяльності”.

Таким чином, тією реальною категорією дійсності, яка може охопити собою всі об'єкти злочинів, виступає категорія “сфери життєдіяльності людей”.

Список використаних джерел

1. Дурманов Н.Д. Понятие преступления. – М. – Л.: АН СССР, 1948. – 316 с.
2. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1960. – 230 с.
3. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1961. – 666 с.
4. Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). – Л.: ЛГУ, 1979. – 128 с.
5. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 248 с.
6. Тацый В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – Харьков: Вища шк., 1988. – 198 с.
7. Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства. – Харьков: Основа, 1994. – 640 с.
8. Гавриш С.Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступлений // Право и политика. – 2000. – № 11. – С. 4–15.

9. *Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. вузів і фак.* / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Бенківський та ін.; За заг. ред. П.С. Матишевського та ін. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.
10. *Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов* // Под ред. докт. юрид. наук, профессора Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – 592 с.
11. *Трайнин А.Н.* Состав преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1951. – 363 с.
12. *Замосковцев П.В.* Уголовная ответственность за посяательства на управленческую деятельность работников милиции и народных дружинников по охране общественного порядка: Учебное пособие. – Омск: Омская высш. школа милиции, 1980. – 56 с.
13. *Мальцев В.В.* Терроризм: проблема уголовно-правового урегулирования // Гос-во и право. – 1998. – № 8. – С. 104 – 107.
14. *Уголовное право. Особенная часть* / Ред. А.А. Герцензон и А.А. Пионтковский. – М.: Юриздат НКЮ СССР, 1939. – 528 с.
15. *Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник* / М.І. Бажанов, В.Я. Тацій, В.В. Сташис, І.О. Зінченко та ін.; За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер, – Х.: Право, 2001. – 496 с.
16. *Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: Учебник* / Под ред. Е.Л. Стрельцова. – Х.: Одиссей, 2002. – 672 с.
17. *Новоселов Г.П.* Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. М.: НОРМА, 2001. – 160 с.
18. *Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник* / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За заг. ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
19. *Познышев С.В.* Учебник уголовного права. I. Общая часть. – М.: Юриздат Наркомюста, 1923. – 280 с.
20. *Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. Том 1* / Укладачі В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. – К.: Аконті, 2000. – 912 с.
21. *Советский энциклопедический словарь* / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. – М.: Советская энцикл. 1985. – 1600 с.
22. *Философский энциклопедический словарь* / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
23. *Познышев С.В.* Основные начала науки уголовного права. Выпуск первый. – М., 1907. – 122 с.
24. *Утевский Б.С.* Общее учение о должностных преступлениях. – М.: Юриздат Минюста СССР, 1948. – 440 с.
25. *Кистяковский А.Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права. Часть Общая. – Киев: Изд-е Книгопродавца-Издателя Ф.А. Иогансона, 1891. – 850 с.
26. *Емельянов В.П.* Терроризм как явление и как состав преступления. – Харьков: Право, 1999. – 272 с.
27. *Емельянов В.П.* Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. – СПб.: Юрид. центр “Пресс”, 2002. – 292 с.
28. *Емельянов В.П.* Концептуальные аспекты исследования объекта преступления // Право и политика. – 2002. – № 10. – С. 61 – 67.
29. *Емельянов В.П.* Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке // Право і безпека. – 2002. – № 4. – С. 7 – 11.
30. *Концепція (основи державної політики) національної безпеки України: Схв. Постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. № 3/97ВР* // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 10. – Ст. 85.

The article is devoted to the discussion questions existing in the criminal-legal science concerning the object of crimes, including organized crimes. The author criticizes the concept of the object of crimes as a collections of the public relation.